

ԿԱՐԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՈՐՊԷՍ ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ԺԹ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍ)

Կարինի առեւտրական խոշոր կենտրոն լինելու փաստը հաշուի առնելով՝ դեռեւս ժԸ. դարի վերջերին քաղաքում հիմնուում է Անգլիական առեւտրական տունը, որ ժԹ. դարում հայ առեւտրականների Մանչեստրի ընկերութեան հետ հաստատել էր փոխշահակէտ կապեր: Լինչը հաւաստում է, որ դեռեւս 1690ին քաղաքում բեղուն գործունէութիւն էին ծաւալել Անգլիայի առեւտրականները¹: Նահանգի առեւտրական գործարքներից մէկը, որ խոշոր եկամուտ էր բերում, ոչխարի առեւտուրն էր. «Ոչխարի վաճառականութիւնը այնչափ նշանաւոր է, որ տարեկան հասնում է 1 200 000 տաճկական ոսկու (մօտ 20 մլն մարկ) եւ այդ գումարի մեծ մասը մնում է էրզրումի հայերի ձեռքը», — գրում էր Էդ. Նաումանը²:

Գ. Արծրունին խօսելով Կարինի առեւտրաշատ գործունէութեան մասին, գրում էր. «Կոստանդնուպոլսից եկող ապրանքը պատահում էր Պարսկաստան անցնող անմշակ եւ հում քերֆերի հետ: Այնտեղ քափուում էին, նոյնպէս ամէն կողմերից, Հայաստանի թէ քնական քերֆեր եւ թէ հայ ազգաբնակչութեան ձեռքերի վաստակը, աշխատաւէր հայի եւ հայուհու արդիւնագործութիւնը: Այսպիսով թէ քնիկ եւ թէ օտարական առեւտրականները, նոյնպէս եւ պարսիկ, յոյն, երբեմն էլ եւրոպացի վաճառականներ, հաւաքուելով էրզրումի մէջ, տալիս էին այս քաղաքին կեանք եւ առեւտրական նշանակութիւն»³:

Կարինի վաճառականներն արտահանում էին ցորեն, գարի, պղնձեայ իրեր, արծաթեայ զարդեր, իւղ, պանիր, բուրդ, ոչխար,

1 Լինչ, Հ.Ֆ.Պ., Հայաստան, Կո. Բ., Կ.Պոլիս 1914, 234:

2 ՆԱՌԻՄԱՆ, Էդ., էրզրում, Թիֆլիս 1896, 30:

3 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Գ., Թուրքահայաստանի տնտեսական դրութիւնը, Թիֆլիս 1894, 6:

խոշոր եղջերաւոր անասուններ, արհեստագործական իրեր, մորթիներ, մեղր, մեղրամոմ, ճրագու, կապար:

Նրանք ներմուծում էին շաքար, սուրճ, լեղակ, որդան կարմիր, հինայ, երկաթեղէն, պողպատ, գոմէշի մորթի, թուղթ, հայելի, սրիչ, մկրատ, ֆէս, կտորեղէն, մահուղ, շալ, մուշտակ, բամբակ:

Հ. Էփրիկեանի տուեալներով՝ Կարինի վաճառականները տարեկան վաճառել են 30 մլն դահեկան կամ 6 875 000 ֆրանկի արժողութեան ապրանք, որից Ռուսաստանում իրացուել է 850 000, Գերմանիայում՝ 1 500 000, Անգլիայում՝ 800 000, Աւստրիայում՝ 300 000, Թուրքիայում՝ 3 275 000 ֆրանկի ապրանքներ:

Ներմուծել են 60 մլն դահեկանի (1 395 000 ֆրանկ) ապրանք Անգլիայից՝ 2 400 000, Աւստրիայից՝ 1 800 000, իսկ Գերմանիայից՝ 2 100 000, Պարսկաստանից՝ 17 000 000, Ռուսաստանից՝ 1 600 000, Շուեյցարիայից՝ 400 000, Թուրքիայից՝ 2 500 000 եւ տարբեր վայրերից ու երկրներից՝ 1 095 000 ֆրանկի ապրանքներ⁴:

Յենուելով հայ առեւտրականների վրայ՝ Ռուսաստանը ձրգտում է գերակշիռ դիրքի հասնել թուրքական առեւտրում: Այդ նպատակով, հաշուի առնելով վառելանիւթի մեծ պահանջարկը, ռուսական նաւթային «Լոյս» ընկերութիւնը Կարինում հիմնել էր վառելանիւթի պահեստ, իր ձեռքում կենտրոնացնելով ինչպէս նահանգի, այնպէս էլ հարեւան շրջանների վառելանիւթի առեւտուրը:

Լ. Չորմիսեանը յայտնում է, որ քաղաքում գործել են կերպասեղէնի 20, ապակեգործների տասնեակ կրպակներ, հինգ կաշուի, չորս մետաքսի, երկու մետաղագործի, քարիւղի, կօշկեղէնի, շաքարի, բրդեայ ծածկոցների, գորգագործների եւ այլ արհեստանոցներ ու կրպակներ, հացահատիկի առեւտրով զբաղուող հայ վաճառականների երեք տներ՝ իրենց պահեստներով: Յատկանշական է, որ գորգերի առեւտուրն ամբողջովին եւ եօթ դեղատները⁵ գտնւում էին հայ վաճառականների ձեռքում: Յիշատակութեան է արժանի այն փաստը, որ մետաքսաթելի ստացման գործն ու մետաքսագործութիւնը Թուրքիայում նախաձեռնել եւ

4 ԷփրիկեԱն, Ս., Պատկերագարդ քնաշխարհիկ քառաբամ, հտ. Բ., Վեմետիկ 1806, 305:

5 ՉՈՐՄԻՍԵԱՆ, Լ., Համայնապատկեր արեւմտահայ մէկդարու պատմութեամ, Պէյրուք 1972, 174:

սկսել են հայերը: Նրանց ջանքերով Բուրսայում հիմնում է թուրքիայի առաջին շերամաբուծական կայանը:

Կարինցի առեւտրականների շարքում իրենց ուրոյն տեղն ունէին Բաստուրմաճեան եղբայրները: Նրանք իրենց ձեռքում էին պահում բանակը մսով մատակարարելու մենաշնորհը: «Голос» թերթի յօդուածը, որ արտատպուել է «Մշակում», յայտնում է, որ հայ եղբայրների մատակարարած միսը, շնորհիւ յատուկ վերամշակման, կարելի է պահել եւ օգտագործել երկար ժամանակ⁶:

1863ի տուեալներով մէկ տարում Կարին է ներմուծուել 577 000, արտահանուել՝ 14 000 ուռլու ապրանք⁷: Դարի երկրորդ կէսին առանձնապէս աշխոյժ առեւտրական գործունէութիւն էին ծաւալել քաղաքի՝ հացահատիկի առեւտրով զբաղուող հայ վաճառականները: Նահանգում 1886-1890 արտադրուել է 28 997 000 չինիկ կամ 12 մլն փութ հացահատիկ՝ դարի, ցորեն⁸, որի մեծ մասը հայ առեւտրականների միջոցով վաճառքի էր հանում թուրքիայի տարբեր շրջաններ: Միայն Դերջանի գաւառը 1884ին Տէրսիմ էր արտահանել 16 000 փութ (1000 սոմար) հացահատիկ⁹:

Ղ. Չարըզի վկայութեամբ քաղաքի կարեւորագոյն առեւտրավաճառականական կենտրոններից էին իճալօղլու, Կամպուսի, Տէրուիշ, Թիւթիւնի, Գենչ, Հաճի, Բաց, Բրնձի, Ժամի, Փաստըրմաճոնց (կամ Բաստուրմաճեանների – Հ.Զ.) եւ այլ առեւտրական տները: Թէեւ, նշում է հեղինակը, կային նաեւ մահմեդականներին պատկանող առեւտրական տներ, բայց նրանցից ամենավաճառաշատէրը «Հայ վաճառականներու ձեռքն էր»¹⁰:

Ոչ միայն Կարինի, այլեւ թուրքիայի նշանաւոր առեւտրականներից էին Գրիգոր, Կարապետ, Մարգիս Պալարեանները, Նշկեան, Ասատրեան, Յնդգլեան, Իսուֆյան, Տուգեան եղբայրները, Հաճի Մանուկը, Աբէլ Կյուլպենկեանը եւ շատ ուրիշներ, ո-

6 Մշակ, 1880, թիւ 170:

7 Оттоманская империя, СПб. 1869, 265.

8 ЛАВРИОНОВИЧ, Ю., Экономическое положение Турции, см. Турецкий сборник, СПб 1909, 144.

9 КОЛЮБИКИН, А., Материалы для описания Персии, Азиатской Турции и Закавказского края, Тифлис 1888, т. 3, ч. 1, итд. 2, 422.

10 ԶԱՐԸԳ, Ղ., Յուշամատեան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէյրուք 1987, 107-108:

րոնք իրենց կարողութեամբ ի վիճակի էին մրցել եւրոպացի առեւտրականների հետ: Յիշատակուած առեւտրականների ձեռքում էր Կարինի առեւտրի 90 տոկոսը¹¹:

Աւելին, մէկ ուրիշ աղբիւրի վկայութեամբ, Թուրքիայի արտահանման 40, ներմուծման 60 եւ ներքին առեւտրի 80 տոկոսը գտնուում էր հայերի ձեռքում¹²:

Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի առեւտրական 10 նշանաւոր կենտրոններում 1895ին գործում էին 71 հայ խոշոր առեւտրականներ: Թուրքիայի հայ վաճառականութեան տարեգրութիւնը հարուստ է բազմաթիւ նշանակալի փաստերով, որտեղ իր համեստ բաժինն ունի Կարինի հայ վաճառականութիւնը: Այսպէս օրինակ, կարինցի մի վաճառական 1815-1825՝ տասը տարում, իր մենաշնորհը դարձնելով Եթովպիայի հետ զանազան ապրանքների առեւտուրը, կուտակում է 250 000 ոսկեդրամ¹³:

Առեւտրի զարգացումը խոչընդոտում էր նաեւ կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնը: Եթէ մինչեւ 1870 հայ առեւտրականները համարեայ անարգել էին գործում, ապա յատկապէս 1877-1878 պատերազմից յետոյ այդ հնարաւորութիւնները վերացան: Կաշկանդիչ մեծ ազդեցութիւն էր թողնում մաքսային քաղաքականութիւնը, եւ քանի որ այն գտնուում էր անորոշութեան մէջ, տեղական իշխանութիւնները սահմանում էին իրենց շահաւէտ մաքսային համակարգեր: Յատկապէս անորոշ էր շաքարի մաքսը, չնայած շաքարն ամենագործածական սննդամթերքն էր, բայց ելնելով պահանջարկից, տարուայ ցանկացած եղանակի բարձրացում էր նրա մաքսաչափը:

Մաքսային թալանի պատկերաւոր նկարագրութիւնը տալիս է Ղ. Ինճիճեանը. «Արդ՝ ա՛յս է կարգ եւ օրէնք մաքսին ի յերգիռում յաւուրս սուլթան Համիտի: Ամէն վաճառք եկեալք ի սահմանաց օսմանէն տէրութենէ, վճարեն 4 առ 100. եւ ամէն վաճառք եկեալք ի սահմանաց պարսից, վճարեն 11 առ 100: Բայց ի մաքսէն պարտ է տալ տասնորդս, զոր կոչեն ֆազլայ, արանց կամ սպասաւորաց մաքսատան: Ի հանելն գվաճառս ինչ յերգիռումայ առ ի տանել յայլ սահմանս օսմանէն տէրութեան, առ մի մի քեռն՝ պարտ է տալ 2 դուրուշ. 8 փարայ: Ի մուծանելն գվաճառ ինչ յերգիռում, թէ պարսից իցէ, եւ թէ օսման

11 ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ, Լ., նշ. աշխ., 174:

12 Անդ:

13 Անդ, 15:

նեանց, թե սակաւ իցէ, եւ թե բազում, պարտ է տալ 22 փարայ ի հետիսապ աննէսի: (Այս ի հետիսապ որ է մալիքէանէ վնառի 600 դուրուշ): Վնառոք եկեալք յօսմանեան սահմանաց, որք մտանն ի յերգիտում միայն առ ի անցանել տար այն, եւ ոչ ի վնառիլ անդէն. ուստի եւ ոչ հարկ լինի բանալ գնոյն, եղեալ ի վերայ նշան՝ որ կոչի Կեչէր Կէօմիքիւյի, տայ վասն այսոր զկէսն նոյնչափ մաքսին, որչափ ինչ ունէր տալ, թե վնառեալ լինէր ի յերգիտում: Վնառոք եկեալք յօսմանեան սահմանաց՝ որք մտանն ի յերգիտում՝ ի վնառիլ անդ, եւ ի ոչ վնառիլն՝ ունին գնալ ի սահմանս պարսից, վնարեն 11 առ 100. այս՝ որչափ ինչ տայ վնառն եկեալ ի սահմանաց պարսից: Վնառն փախուցեալ յայսպիսի տրոց, ըստ իմանալն՝ տայ ի տուգանս այնչափ ինչ, որչափ ինչ ունէր տալ ի վնարելն զմաքս. յորմէ մի մասն առնուն սառափն, բէաթիպն, եւ արաւերնի պաշին, որ է տիտապան, իսկ զմնացեալ մասն առնու մատնիչն. այս ի 10 դուրուշէն, գերիսն առնուն վերագրեալ երեք անձիւնք, իսկ զմնացեալ էօթն դուրուշ առնու մատնիչն»¹⁴:

Թուրքիայում գործում էին առեւտրական ու մաքսային տարբեր օրէնքներ: Մի նահանգում օգտագործուող մաքսային համակարգն անգործածական էր միւսում: Երզնկայի կանոնը սահմանում էր մաքսային բոլորովին այլ քաղաքականութիւն, Կարինի կանոնը՝ ուրիշ: Այստեղ վճռական դերը պատկանում էր տեղում գործածական առարկաներին ու նրանց պահանջարկին: Երզնկայի կանոնն արձանագրում էր. «Տրապիզոնից քերուած վուշի գործուած-բեղէնը, եթէ քաղաքում վնառուի (վնառողը) ինչ ազգից էլ որ լինի, իւրաքանչիւր թօփից տասը սել ակչէ պիտի վնարի: Տրապիզոնից քերուած վուշի հագուստներից հարիւր յիսուն սել ակչէ են վերցնում: Ռումից քերուած պղինձը, շաքարը, գորգը, կաշուեղէնը, Բուլգարեն՝ դանակը եւ այլ մանր ապրանքները, եթէ Երզնկայում վնառուեն, հարիւրից հինգը թամդու են վերցնում: Շաքարի քեռից հինգ հարիւր սել ակչէ են վերցնում, իսկ գորգի, սոփի (կերպասեղէն) քեռից՝ եւս երեք հարիւր սել ակչէ: Կաշուի քեռից չորս հարիւր ակչէ են վերցնում, Բուլգարիի քեռից՝ երկու հարիւր, իսկ դանակի քեռից՝ երեք հարիւր, պղնձի քեռից՝ հարիւր իննսունութ, որից իննսուն ակչէ որպէս մեծ բակ, ութսունչորս ակչէ Սել Թամդայի եւ տասնութ սել ակչեն Թերջանի վարքիկ քերդի բաջն է: Միւրդենկի (murdesenk) եկող քեռից վաթ-

14 ԻնձիձՅԱՆ, Կ. Ղ., *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, հտ. Ա., Վենետիկ 1806, 71-72:

սուն սեւ ակչէ են վերցնում: Եթէ երգնկացիները մետաքս բերեն, բաքմանից յիսուն սեւ ակչէ են վերցնում, իսկ եթէ Ռումի կերպաս բերեն, քսանհինգ ակչէ: Վերոյիշեալ կերպասներից եւ բրնձից, օճառից, հինայից (nina) եւ նման ապրանքներից, եթէ քաղաքում վաճառուն են, հարիւր սեւ ակչէից հինգ սեւ ակչէ են վերցնում: Եթէ ձիաշուկայում ձի վաճառուի, գնողից տասնութ ակչէ եւ վաճառողից տասներկու սեւ ակչէ են գանձում: Եթէ ջորի (վաճառուի), նոյնպէս է, իսկ աւանակ՝ դրանց կէսը: Եթէ սպանդանոցում ոչխար վաճառուի, ամէն մէկ ոչխարի համար՝ չորս սեւ ակչէ, եթէ գոմէշ (վաճառուի), երեսուն, եթէ եզ (վաճառուի) տասնհինգ սեւ ակչէ են վերցնում»¹⁵:

Կարինը յայտնի էր ոչ միայն իր առեւտրական յարաբերութիւններով, այլեւ Արեւմտեան Հայաստանի արհեստագործութեան խոշորագոյն կենտրոններից մէկն էր: Կարինը վաղուց յայտնի էր իբրեւ հայրենիք «ոսկերչաց, արծաթագործաց, մանաւանդ պղնձագործաց եւ երկաթագործաց, որոց կրպակք ընդ մեծի մասին կարգեալ կան ի միամ պողոտայի՝ որ ծածկել է փայտայարկ առաստաղիւք եւ են յաղագս հայոց»¹⁶:

Եւ իրօք, Կարինն իր նշանաւոր հմուտ արհեստաւորներով գայթակղիչ կենտրոն էր դարձել ոչ միայն Թուրքիայի, այլեւ օտարերկրեայ առեւտրականների համար: Քաղաքում գործում էին 18 շուկայ, 1200 կրպակ¹⁷, որոնցից առաւել նշանաւորներն էին ոսկերիչների 40-45-ի հասնող կրպակները¹⁸:

Կարինի առաւել յայտնի արհեստներից էր զինագործութիւնը: Հայ զինագործներից հռչակուել էին «եօք եղբայրներ» անունով զինագործները, որոնց պատրաստած զէնքերն իրենց ունեւորներին չէին վաճառուում: Պ. Ա. Զիխաչեւը յայտնում է, որ զինագործ եղբայրներից կենդանի մնացած երկուսը, որպէս պատասխան փաշայի ցոյց տուած նոր ատրճառակի, պատրաստում են նրա նմանօրինակը, որն իսկականից կարողանում էին տարբերել միայն մասնագէտները¹⁹:

15 Օսմանեան օրէնքները Արեւմտեան Հայաստանում, Երեսուն 1964, 77:

16 ԻնձիձեւԱՆ, Կ. Ղ., նշ. աշխ., 71:

17 ПРОСКУРЯНОВ, Я. С., Заметки о Турции, Тифлис 1905, 52.

18 ԶԱՐԸԳ, Ղ., նշ. աշխ., 110:

19 ЧИХАЧЕВ, П. А., История Турции, Л. 1963, 32.

Կարինի զինագործների պատրաստած զէնքերը մասնակցել են 1867 թուականի Փարիզի, 1873ի Վիեննայի, 1876ի Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներին եւ շահել մրցանակներ, պարգեւներ²⁰:

Կարինի նահանգի արհեստագործական խոշոր կենտրոններից էին Երզնկան, Բայբուղը, Քղին, Տէրսիմը, Խնուսը, Դերջանը, Թորթումը, Բայազետը, Կամախը, Սպերը, Կիսկիմը:

Կամախ քաղաքում եւ գաւառակում աշխատում էին 86 առեւտրական, 126 արհեստաւոր (որմնադիրներ, հիւսն-ատաղձագործներ, դարբիններ, կօշկակարներ, դերձակներ եւ մէկ ոսկերիչ), գործում էր 18 ջրղաց:

Կամախ քաղաքում, Վերի եւ Վարի Բագառիճներում, Մեծ եւ Փոքր Արմտաններում, Գոմեր, Թեղուտ, Հոռոփիլ, Մելիք չէրիֆ գիւղերում կային 17 նշանաւոր մեծահարուստներ²¹:

Երիզան յայտնի էր իր զարգացած արհեստագործութեամբ: Արհեստներից տարածուած էին ոսկերչութիւնը, արծաթագործութիւնը, բրոնզագործութիւնը, դարբնութիւնը, ասեղնագործութիւնը, պղնձագործութիւնը, մանածագործութիւնը, գինեգործութիւնը, կօշկակարութիւնը, դերձակութիւնը, փականագործութիւնը, քարակոփութիւնը, ժամագործութիւնը, թիթեղագործութիւնը, հացագործութիւնը, ներկարարութիւնը, ջրղացականութիւնը, մըսավաճառութիւնը, լուսանկարչութիւնը: Երիզացի վարպետների պատրաստած պղնձեայ թասերը, ափսէները, ինքնաեռները, տաւատեսակ ջրամանները ցուցադրուել են Էւրոպական ցուցահանդեսներում:

Քաղաքում գործել են 425 մսավաճառ, 70 առեւտրական²², 124 պողպատավաճառ, 45 նպարավաճառ: Արխիլային նոյն փաստաթղթի վկայութեամբ քաղաքում կար 905 արհեստաւոր²³: Հայկական երեք՝ Վարի, Կէզիր աղբիւր, Սիւրմէ մահլեսի թաղերում էին տեղաւորուած նրանց արհեստանոցներն ու շուկաները, որոնց մասին Իբն-ի Բատուտան գրում էր. «նրա (Արգինջգնի)

20 ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Հ., Արեւմտահայերի սոցիալտնտեսական եւ քաղաքական կացութիւնը 1800-1870, Երեւան 1967, 185:

21 ԳԱԹ, նշ. ֆոնդ, ք. 22:

22 ՀԱԱՅ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 164, ք. 9, շրջերես:

23 Անդ, ք. 9, շրջերես 10:

քնակիչների մեծագույն մասը հայ է... կան լաւ կարգաւորուած շուկաներ, որ իր (ֆաղափ) անունով էլ կոչուում են»²⁴:

Քաղաքում կար 85-90 մանածագործ ընտանիք, որոնցից ամենայայտնիներից էին Հեփեանները: Մեծահարուստ առեւտրական էր Սարգիս Տէր-Ստեփանեանը²⁵: Իր կարողութիւններով աչքի էր ընկնում նաեւ Վարդապետեանը: Փաստաթղթերից մէկը վկայում է, որ երիզացի 23ամեայ Աւետիս Թասլակեանն իր ուժերով պատրաստել է հեծանիւ²⁶:

Բրուտներն ու մանածագործներն այնքան էին հմտացել ու կատարելագործել իրենց արհեստը, որ նրանց արհեստանոցները երբեմն անուանում էին գործարաններ:

Թուրքական իշխանութիւնները հայ առեւտրականների նըկատմամբ վարում էին թշնամական քաղաքականութիւն, որպէսզի նրանց գործունէութեան արգելման ճանապարհով պայմաններ ստեղծէին թուրք մրցակիցների համար. զարգացման հնարաւորութիւններից զրկում էին տեղական արդիւնագործութիւնը՝ նըկատելով երկրի յետամնացութեան խորացմանը: Իշխանութիւններն այդպէս վարուեցին լուցկու ձեռնարկութեան հետ միայն այն պատճառով, որ լուցկու տուփի վրայ գրուած էր «Լուծկիֆ Հայաստանի»: Քաղաքի արհեստաւորները միաւորուած էին եղբայրութիւնների կամ էսնաֆութիւնների մէջ:

Կարինում եւ Երզնկայում զբաղւում էին նաեւ կաշուի վերամշակութեամբ, բրդեայ եւ բամբակեայ մետաքսեայ գործուածքների արտադրութեամբ: 1860ին Կարինում գործել են կաշուի վերամշակման 6 ձեռնարկութիւն, որտեղ մշակուել են 10 000 եզան, գոմէշի, 20 000 այծի, ոչխարի մորթիներ: Կարինի արհեստներից նշանաւոր էին նաեւ դերձակութիւնը, մորթեայ վերարկուներ կարողները: Ապխտած մսի (բաստուրմա - Հ. Զ.) մշակութեամբ յայտնի էին Բաստուրմաճեան եղբայրները, ըստ Վ. Փափազեանի, բաստուրմայի պատրաստումը Կարինի մենաշնորհն էր, որտեղ կային «մեծամեծ գործարաններ»²⁷: Կարինի աչքի ընկնող ձեռնարկութիւններից էր նաեւ Ծխախոտի վերամշակման արհեստանոցը, որտեղ հիմնականում աշխատում էին կանայք: Զեռ-

24 ԻԲՆ-Ի ԲԱՏՈՒՏԱ, Երեւան 1940, էջ 31:

25 ՀԱԱՅ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 283, մ. 2, ք. 76, գ. 283, ք. 64:

26 Անդ, ք. 163:

27 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ., Երկեր, հտ. 5, Երեւան 1958, 513:

նարկութիւնը շարունակեց իր գործունէութիւնը մինչեւ 1888²⁸։ Կարինի նահանգում կային նաեւ օղի, գինի թորող, փայտամշակութեամբ զբաղուող արհեստանոցներ։ Տարածուած զբաղմունքներէից էր ջուլհակութիւնը։ Կանայք «ման ու փոխ եմ» անում «եւ այս մանածը մէկ ու կէս քամրակի հետ փոխում եւ այսպիսով քամրակը աւելացնում, շալ գործում, տնեցիներին հանդերձ կարում»²⁹։

Կարինում կտորեղէնի, մանր ապրանքների վաճառքով զբաղւում էր 500 մարդ, գործում էին 1000 դերձակներ, ոսկերիչներ, պղնձագործներ, զինագործներ. ժամագործներ, որմնադիրներ, հիւսներ³⁰։ Հիւսնութիւնն ու որմնադրութիւնը զարգացած էին յատկապէս Կարինի գաւառի Օձնի, Կրիչք, Կան գիւղերում։

Բայրուրդի գաւառում զբաղւում էին մրգերի վաճառքով, փայտամշակութեամբ, մետաղագործութեամբ։ Քաղաքը գործուն կապերի մէջ էր մտել նաեւ առեւտրաշատ քաղաքներ Ջենովայի եւ Վենետիկի հետ։ Բացի այդ, Բաբերդը Ճորոխ գետի միջոցով առեւտրական կապի մէջ էր իրենից 120 կմ հեռու գտնուող Բաթում քաղաքի հետ։ Չնայած այս կապերին, այնուամենայնիւ, Բաբերդն այնքան էլ մեծ զարգացում չի ապրում եւ մնում է նոյն ասիական տիպի բնակավայրը։ Այստեղ մեծ նշանակութիւն ունէր այն հանգամանքը, որ իշխանութիւնները թշնամական վերաբերմունք ունէին առեւտրում գերակշռութիւն ունեցող հայերի, հրեաների, յոյների նկատմամբ եւ յայտնի ու անյայտ ձեւերով փորձում էին սահմանափակել նրանց գործունէութիւնը, որի պատճառով էլ Բաբերդը մնաց նեղ, տեղային բնոյթի առեւտրային մակարդակի վրայ՝ չդառնալով միջազգային տարանցիկ առեւտրի հանգույց։

Եւրոպացի ճանապարհորդներից մէկը հիացմունքով էր խօսում նահանգի ձիերի մասին եւ նշում, որ Կարին նահանգի ձիաբոյծները ոչնչով չեն զիջում եւրոպացիներին. «հայ ձիավաճառք իրենց եւրոպական եղբայրակիցներին քանի մը մէջ վար չեն մնար»³¹։

Թէեւ հայ առեւտրաարդիւնաբերական դասը հմտութեան շնորհիւ կարողանում էր պահպանել իր գոյութիւնը, նուաճուած տնտեսական դիրքերը, սակայն, ելնելով տիրող սոցիալ-տնտեսական՝ հալածական բնոյթ կրող յարաբերութիւններից, ժամանակի

28 Անդ, 193:

29 Տե՛ս Բամբեր Հայաստանի արխիւների (այսուհետ՝ ԲՀԱՅ), 1974, թիւ 3, 88:

30 Ա.-ԴՕ, Վամի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայեթները, Երևան 1912, 163:

31 ՏՈՒԸԼԷ Ա.-ՓԻՍՕՆ Գ., Ուղեւորութիւնի փոքր Ասիա, Վիեննա 1892, 37:

ընթացքում կորցնում էր ամբողջ կարողութիւնը՝ վերածուելով լաւագոյն դէպքում եւրոպացի վաճառականների ու արդիւնաբերողների կցորդի, սպասարկողի:

Արեւմտահայ իրականութեան մէջ տիրող հեղձուցիչ մթնոլորտը ուրիշ ոչինչ չէր խոստանում, եթէ ոչ Օսմանեան կայսրութեան բիրտ քաղաքականութեան պարզեւած ընչազրկումն ու ստրկացումը: Ութ դնելով իր գոյութեան եօթներորդ հարիւրամեակը՝ Օսմանեան կայսրութիւնը չցուցաբերեց առաջընթացի, կայուն տնտեսական յարաբերութիւնների հաստատման միտում: Յենուելով ազրարային համակարգի խարխուլ հիմքերին, պայքարի դրօշակ դարձնելով ձուլման ու ջարդերի մենաշնորհը՝ փրփրաբաշ նօոյգի սանձերն արձակած հեծեալի պէս արշաւում էր հետ, դէպի անխուսափելի վայրէջք՝ երիվարների սմբակների դոփիւնների մէջ խլացնելով հպատակ ժողովուրդների թէ՛ ազատագրութեան հասնելու ձգտումները եւ թէ՛ գոյութեան իրաւունք հայցող աղաղակները:

Այս ամէնին գումարուեց 1877-1878 թուականների պատերազմից յետոյ կառավարութեան որոշումը, երբ չեղեալ համարելով պատերազմի ժամանակ տրուած ստացականները՝ հրահանգուեց հաւաքել հարկերը: Զէնքի ուժով տանելով հայ գիւղացու ապրուստի վերջին մնացորդները՝ զինուորականներն այս անգամ էլ չէին տալիս անդորրագրեր՝ հիմք պատրաստելով նոր գուփումների համար:

Հայկական նահանգներում սկսուեց սով: Դեսպանական հաշուետուութիւններից մէկում ասւում է, որ Կարինի նահանգի Բայազետի, Ալաշկերտի գաւառներում սովամահ են եղել (նոյն թուականի հոկտեմբերի 1ի տուեալներով) 2000-3000 մարդ³²:

Սովի ճիրաններում յայտնուած ժողովրդին օգնելու փոխարէն կառավարական հրահանգով սկսուեց հարկերի հաւաքումը նոյն թուականի ձմրանն: Սկսուեց նոր թալան: Բռնադրաւորում էին կահկարասին, անձնական օգտագործման իրերը, անկողինը, հագուստները գրաւ էին դրւում, խլւում էին բարեգործական հիմնարկների՝ սովից փրկուելու նպատակով տրուած գումարները:

Սովը տարածուեց Ալաշկերտում, Բասենում, Բայազետում, Բաբերդում, նահանգի միւս գաւառներում:

«Ա. Խոելի տեսարաններ կը ներկայացային հետզհետէ, ամէն սեռի ու տեսակի անձից գետնին վրայ տարածուած էին անշարժ, անզգայ,

32 МАК-КОЛЬ, К. М., *Наш новый протекторат*, М. 1884, 142.

մահուան թալուկն իրենց դեմքը կը պատեր եւ միայն մոցա շնչառութեան շնչկոցն կը լսուէր», - Ալաշկերտից գրում էր ակնաստեսը³³ :

Սովեալներին օգնելու համար 1879ին պատրիարքարանը կազմեց «Սովկոց խնամատար յանձնաժողով»։ Յանձնաժողովը, սակայն, Բ. Դռան թշնամական վերաբերմունքի պատճառով չկարողացաւ կատարել իր պարտականութիւնները։

1880ին նոյնպէս Կարինի նահանգը գտնուում էր սովի ճիւղաններում։ Անտեսելով ժողովրդի ծանր վիճակը՝ կառավարութիւնը որոշեց բանակի կարիքների համար հաւաքել 15.000 թուրքական ֆուկա գումար, որ կազմում էր 337.500 ֆրանկ։ Թէ ինչպիսի դաժանութեամբ էր հաւաքուելու գումարը, պարզ էր, յայտնի էին նաեւ այդ գործողութեան եւ նպատակը, եւ հետապնդած արդիւնքը։

Սովթանի անձնական քարտուղար Մուստաֆա Նեդիմը վկայում է, որ հարկահաւաքման ժամանակ բռնադրաւում էին տնային իրերը, անգամ թաղիքն էր գրաւ դրւում, կողովը, շերեփը, բահը, լուացքի պարանը³⁴ :

1880ին «Մշակիմ» ուղղուած հեռագրերից մէկի հեղինակը տեղեկացնում էր, որ «քացառեալ Քարափիլիսէի սովեալներին, Ալաշկերտի քաղաքին մէջ 2600 հոգի՝ օրական պարէնի հետի աստիճանի կարօտ են։ Ձեր յղած գումարն անբաւական է», այնուհետեւ՝ «Բասենու դաշտի բնակիչք ամենեքեան հացի կարօտ են, կ'աղաչեմք զի Ալաշկերտի համար ձեր յղած գումարի կէսն Բասենոյ դաշտին յատկացնէք...»³⁵ :

Ինչ-որ միջոցառումներ իրականացնում էր նաեւ կառավարութիւնը։ Սակայն նրա հոգացողութիւնն ուղղուած էր միայն մահմետականներին։ Քրիստոնեաները պետական մարմիններից կանխիկ վճարման դէպքում անգամ չէին կարողանում սնունդ գնել։

Նոյն թուականին Ալաշկերտում սովամահ եղան (մէկ ամսում) 100 հայեր, իսկ Ղարաքիլիսայի, Ալաշկերտի գաւառներում կային 3.500 սովեալներ, կարողում ենք մէկ այլ հաղորդագրութեան մէջ³⁶ : Նահանգի սովեալներին օգնելու առաքելութիւնն իր վրայ վերցրեց արեւելահայութիւնը։ 1880ի տուեալներով սովեալներին է ուղարկուել 50.000 ու, «Մշակից» ստացուել է 30.000 ու, «Հայ կանանց

33 ԼէՕ, Գրիգոր Արծրունի, հտ. 3, Թիֆլիս 1906, 140:

34 ՆԵԴԻՄ, Մ., Հայ եղուն, Կահիրէ 1925, 39:

35 Մշակ, 1880, թիւ 5:

36 Անդ, թիւ 107:

կոմիտեից՝ 10.000, «Փորձ» թերթի խմբագրութիւնից՝ 6.000 ռ.³⁷, «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագրութիւնից՝ 4.000, Պետերբուրգից, Մոսկովայից՝ 60.000 ռ. գումարի օգնութիւն: Լէոյի հաշումներով արեւելահայերը ընդհանուր առմամբ հանգանակել են 100.000 ռ.³⁸:

Սովն աւելի սաստկացաւ 1881 թուականին: Է. Լալայեանը ներկայացնում է սրտաճմլիկ մի իրողութիւն, երբ երեխաներին փոխանակում էին սննդի հետ³⁹:

Պետական քաղաքականութիւն դարձած հակահայկական գործողութիւններն աւելի էին խորացնում նահանգի հայութեան ունեզրկման ու հարստահարման կացութիւնը: Այստեղ իրենց արտօնեալ դերն էին կատարում թափառական քրդերն ու Հիւսիսային Կովկասից գաղթած մահմետականները:

Ժ.Թ. դարի երկրորդ կէսին թուրքիան ներքաշուեց դրամատիրական յարաբերութիւնների ոլորտ: Սկսուեց ազգային բուրժուազիայի ձեւաւորման շրջանը: Սակայն, ի տարբերութիւն եւրոպական երկրների նմանատիպ յարաբերութիւնների պատմութեան, կայսրութիւնում այդ գործընթացն ուղղուեց քրիստոնեայ ժողովուրդների առեւտրաարդիւնաբերական դասի դէմ: Պետական այդ քաղաքականութիւնը, սակայն, չծառայեց իր նպատակին: Թուրք բուրժուազիան չձեւաւորուեց որպէս այդպիսին եւ նա, ի հաշիւ հալածանքների տակ ընկած քրիստոնեայ ժողովուրդների, թէեւ որոշ բարձունքի հասաւ, բայց, այնուամենայնիւ, վերածուեց արտասահմանեան կապիտալի կցորդի:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿԵԱՆ

37 Անդ, քիւ 108:

38 ԼէՕ, Արծրունի Գրիգոր, հ. 3, Թիֆլիս 1905, 147:

39 ԲՀԱՅ, 1974, քիւ 3, 91:

Summary

THE REGION OF KARIN AS COMMERCIAL AND VOCATIONAL CENTER (XIX-XX century)

HOVHANNES ZATIKYAN

For many centuries, the commercial and industrial activity, which was an integral part of the life of the Western Armenians, provided their advantage in relation to the dominant nation, which was contrary to the interests of the sultan's regime in a given period of time. To change the situation, they began secret and open persecutions, to ensure the superiority of the Turkish nation.